

O‘ZBEK TILINING YANGI IMLO QOIDALARI

Yozuv har bir xalqning ma’naviy boyligi, yuksak madaniyatga erishganligining o‘ziga xos ko‘rinishi sanaladi.

So‘zlarning yozilishidagi barqarorlik, qat’iylik millatni yakdillikka, ma’naviy jipslikka yetaklaydi. Shu ma’nodan har bir xalq o‘z tilining imlo qoidalarini ishlab chiqadi, uni amaliyotga tatbiq etadi.

Kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalarimiz 1956-yilda tasdiqlangan edi. Davr o‘tishi bilan u eskirdi, amaliy ehtiyojlarimizga javob bermay qoldi. Shu bois, 80-yillarning boshlaridayoq uni yangilashga urinishlar boshlandi.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, mustaqillikning qo‘lga kiritilishi yangi imlo qoidalarini ishlab chiqish uchun qulay imkoniyat yaratdi. Lotin yozuviga asoslangan yangi alifboning joriy etilishi esa bu jarayonni yanada tezlashtirib yubordi. Shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1995-yilning 24-avgustida 339-sonli «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida» qaror qabul qildi. U 82 baddan iborat bo‘lib, quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:

a) unliharflar imlosi (1—7-bandlar);

b) undoshlar imlosi (8—32-bandlar).

2. Asos va qo‘shimchalar imlosi (33—37-bandlar).

3. Qo‘shib yozish (38—50-bandlar).

4. Chiziqcha bilan yozish (51—56-bandlar).

5. Ajratib yozish (57—56-bandlar).

6. Bosh harflar imlosi (66—74-bandlar).

7. Ko‘chirish qoidalarini (75—82-bandlar).

UNLILAR IMLOSI

Yangi imlo qoidalarida unli harflarning yozilishiga keng o‘rin ajratilgan.

A a harfi *savol, zamon, bahor* so‘zlarida «o» kabi aytilsa ham har vaqt «a» yoziladi.

O o harfi boshqa tillardan kirgan quyidagi so‘zlarda «a» singari talaffuz etiladi, biroq hamisha «o» yoziladi: *kollej, monitoring, dekoratsiya, omonim, okulist* va h.k.

Shuningdek, *o ba’zan o’* kabi aytilishi ham mumkin, lekin baribir «o» yozilaveradi: *tonna, noyabr, boks, tort* va h.k.

Ii harfi bilan, *bilim, til, tilak, har xil, qism* kabi so‘zlarda qisqa aytiladi va «i» yoziladi, *badiiy, ommaviy, Lutfiy singari* so‘zlarda «i» cho‘ziq aytiladi, lekin doimo «iy» yoziladi.

Uu harfi *yutuq, butun, tovuq, sovuq, sovun* kabi so‘zlarda «i»ga monand talaffuz etilsa-da, qoidaga binoan «u» yoziladi.

O’o’ harfi *o‘zbek, o‘lka, o‘simlik* kabi so‘zlarda old qator, o‘rta-keng, lablangan unli tovushni ifodalash uchun yoziladi.

E e harfi *e’lon, ehtiro, fe’l, bermoq, meros, mone, tole, kofe* kabi so‘zlarda old qator, o‘rta-keng, lablanmagan unli tovushni ifodalash uchun yoziladi:

«e», «ë», «ю», «я» harflari yangi alifboda quyidagicha yoziladi:

e: yetti, yetmish, yetim;

yo: yolg‘iz, yomon, yong‘oq;

yu: yulduz, yumshoq, yumuq.

ya: yakka, yangi, yaroqsiz.

Milliard, material, million, radio, ukrain, said, doim, shoir, teatr, okean singari so‘zlar talaffuzida unliharflar orasida «y» undoshi qo‘shib aytilsa-da, yozuvda tushib qoladi.

Taassurot, taalluqli, taajjub, matbaa, saodat, maorif, muomala, inshoot kabi so‘zlar o‘rtasidagi unliharflar yozuvda saqlanadi.

UNDOSHLAR IMLOSI

1. «B» tovushi *borib, javob, hisob, bob, xitob* kabi soʻzlarda «p», *qibla, tobla* soʻzlarida «v» tarzida aytilsa ham «b» yoziladi.
2. *Avtomat, avtobus, avtomobil* kabi soʻzlarda «v» tovushi «f» tarzida tallafuz qilinsa-da, doimo «v» yoziladi.
3. *Fursat, fizika, fabrika, fahm-farosat, fasl* singari soʻzlarda «f» tovushi «p» kabi aytiladi, lekin asliga muvofiq ravishda har doim «f» yoziladi.
4. *Obod, ozod, faryod, tadbir, tadqiqot* kabi soʻzlarda «d» tovushi «t» tarzida aytilsa-da, har vaqt «d» yoziladi.
5. *Iztirob, tuzsiz, boʻzchi* soʻzlarida «z» tovushi «s» kabi aytiladi, biroq hamisha asliga mos ravishda «z» yoziladi.
6. *J j* harfi *jon, jahon, juma, gʻijjak, vaj* soʻzlarida til oldi, jarangli, portlovchi «j», *jurnal, ajdar, garaj, tiraj* soʻzlarida esa til oldi, jarangli, sirgʻaluvchi «dj» undosh tovushini ifodalash uchun yoziladi.
7. *Sh sh* harfi *shahar, shimol, shoshmoq, osh, bosh* kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, sirgʻaluvchi tovushni ifodalash uchun yoziladi. *Sh* harfi ikki tovushni ifodalasa, oraga tutuq belgisi qoʻyiladi: *Isʻhoq, asʻhob* kabi.
8. *Ch ch* harfi *chumoli, choy, achchiq, soch* kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, qorishiq undosh tovushni ifodalash uchun yoziladi.
9. *R r* harfi *rahmat, rahm, diyor*; *L l* harfi *lola, bol, olmoq*; *N n* harfi *non, ona, osmon*; *G g* harfi *gul, ega, eg*; *Kk* harfi *kam, ikki, tok*; *Y y* harfi *yetti, yuz, dunyo, toy*; *Ng ng* harfi *koʻngil, tong, ong*; *Q q* harfi *qizil, oq, aql*; *Gʻ gʻ* harfi *gʻoz, ogʻa, togʻ*; *X x* harfi *xalq, axborot, baxt*; *H h* harfi *hamma, hosil, ehson, isloh* kabi soʻzlardagi muayyan tovushlarni ifodalash uchun yoziladi.
10. *Farzand, band, poyezd* soʻzlaridagi «d» undoshi, *goʻsht, past, artist* soʻzlaridagi, «t» undoshi talaffuzda tushib qolsa ham yozuvda doimo ifodalanadi.
11. Xuddi shuningdek, *metall, kilovatt, kongress* kabi soʻzlar oxiridagi qoʻsh undoshlardan biri talaffuzda tushirilib qoldirilsa ham yozuvda hamisha ifodalanadi.
12. Tutuq belgisi *aʻlo, taʻlim, eʻlon, sheʻr, feʻl* kabi soʻzlarda unidan keyin kelib, uning choʻziqroq aytilishini taʻminlaydi.
13. *Moʻjiza, moʻtadil, moʻtabar* kabi soʻzlarda *oʻ* unlisi choʻziqroq aytiladi, lekin tutuq belgisi qoʻyilmaydi.
14. *Sanʻat, inʻom, masʻul* kabi soʻzlarda unidan oldin qoʻyilib, uning undosh tovushdan ajratib aytilishini taʻminlaydi.

ASOS VA QOʻSHIMCHALAR IMLOSI

1. *a* unlisi bilan tugagan feʻllarga *-v, -q, -qi* qoʻshimchalari qoʻshilganda *a* unlisi *o* aytiladi va shunday yoziladi: *sayla — saylov, qayna — qaynoq, sayra — sayroqi*.
Shuningdek, *oʻqi — oʻquvchi, sovi — sovuq, toʻqi — toʻquvchi* soʻzlarida *i* unlisi *u* ga aylanishi mumkin.
2. *K k* harfi bilan tugagan soʻzlarga egalik qoʻshimchasi qoʻshilsa, ular *g* va *gʻ* ga aylanadi: *yurak — yuragi, bilak — bilagim, tilak — tilagim; buloq — bulogʻim, quloq — qulogʻing, qishloq — qishlogʻi* kabi. *Erki, ishtiroki, huquqi, ravnaqi* singari soʻzlarda bunday holat kuzatilmaydi.
3. *Singil, oʻrin, koʻngil, ogʻil, shahar* kabi sozlarga egalik qoʻshimchasi, *qayir, ayir* soʻzlariga nisbat yasovchi qoʻshimcha, *ikki, olti, yetti* soʻzlariga jamlovchi son hosil qiluvchi qoʻshimcha qoʻshilsa, asosda tovush tushishi hodisasi roʻy beradi.
4. *U, shu, oʻsha* kabi olmoshlarga *-da, -dan, -day, -dagi, -dosh, -cha* qoʻshimchalari qoʻshilsa, bitta *n* orttiriladi, aksincha, *men, sen* olmoshlariga *-ni* va *-ning* qoʻshimchalari qoʻshilsa, bitta *n* tushirib qoldiriladi: *bunda, shundan, oʻshancha, meni, sening* kabi.
5. *Parvo, obroʻ, mavqe* soʻzlariga egalik qoʻshimchalari (I va II shaxsda) qoʻshilsa, bitta *y* tovushi orttiriladi va shunday yoziladi: *parvoyi, obroʻyim, mavqeyim* kabi.
6. *-boz, -bon* qoʻshimchalari *-vos, -von* kabi aytilsa-da, doimo asl shakli boʻyicha yoziladi: *dorvoz, bogʻbon* kabi.
7. *-dir* nisbat yasovchi qoʻshimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir boʻgʻinli soʻzlarga qoʻshiladi: *yondir, bordir, quvdur* kabi (kel soʻzi bundan mustasno), qolgan oʻrinlarda *-tir* shaklida aytiladi va shunday yoziladi: *ektir, quyultir, kestir* kabi.

8. *-ga, -gacha, -gach, -guncha, -gani, -gudek, -gan, -gin, -gina* qo'shimchalari uch xil aytiladi va yoziladi *ertaga, ertagacha, borgach, borguncha, borgudek, borgan; eshikka, eshikkacha, chiqqach, chiqquncha, chiqqani* kabi.

Eslatma: bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha so'zlari bunga kirmaydi.

QO'SHIB YOZISH

1. *Xona, noma, poya, bop, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab* kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *oshxona, tabriknoma, bedapoya, hammabop, xushbichim, hamshahar, qo'ymijoz, maymunsifat, kamhosil, umumdavlat, bug'doyrang* va h.k.

2. *-r, -ar, -mas* qo'shimchasi bilan yasalgan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *o'rinbosar, buzoqboqar, ertapishar, ishyoqmas* kabi.

3. Narsani boshqa bir narsaga qiyoslash orqali hosil qilingan qo'shma otlar va sifatlar qo'shib yoziladi: *toshbaqa, oybolta, qo'yko'z, sherdil, otquloq* singari.

4. Narsaning rangi, mazasi, nima uchun mo'ljallanganligi kabi ma'nolarni bildiruvchi qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *ko'ksulton, oqbosh, achchiqtosh, ko'zoynak, suvilon* kabi.

5. Ikkinchi qismi turdosh ot yoki *obod* so'zi bilan yasalgan joy nomlari qo'shib yoziladi: *Oqtepa, Uchqo'rg'on, Davlatobod, Xo'jaobod* kabi, lekin *Markaziy Osiyo, Ko'hna Urganch, G'arbiy Yevropa* kabi joy nomlari ajratib yoziladi.

6. Ruscha, baynalmilal yoki tarjima qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *telestudiya, fotoapparat, radioto'lqin, etektrarra* kabi.

7. Qisqartma so'zlar har doim qo'shib yoziladi: *O'zMU, ToshDPU*.

AJRATIB YOZISH

1. Qo'shma fe'l, shuningdek, ko'makchi fe'lli qo'shilmalar doimo ajratib yoziladi: *kirib chiqdi, olib keldi, oshkor etdi, aytib qo'ya qoldi, o'qib chiqdi* kabi.

2. *Har, kech, bir, u, shu, o'sha, hamma* kabi so'zlar o'zi birikib kelgan so'zdan ajratib yoziladi: *har kim, hech narsa, bir zum, bu yerda, o'sha joyda, hamma vaqt* kabi.

3. Ko'makchilar o'zi bog'langan so'zdan ajratib yoziladi: *Vatan uchun, siz bilan, shahar tomon*.

Eslatma: bilan va uchun ko'makchilarining qisqargan *la* va *chun* shakli chiziqcha bilan yoziladi: *onam-la, sen-chun* singari.

4. Sifatning ortirma darajasini yasovchi *to'q, och, tim, tang, jiqqa* kabi so'zlar ajratib yoziladi: *tim qora, och ko'k, to'q sariq* kabi.

5. Qo'shma sonlar ajratib yoziladi: *o'n to'qqiz, bir yuz yigirma besh, ikki ming birinchi* va hokazo.

6. *Yildan yilga, kundan kunga* kabi ko'rinishdagi birliklar ham ajratib yoziladi.

7. *Nuqtayi nazar, tarjimayi hol, dardi bedavo* kabi izofali birikmalar ham ajratib yoziladi.

BOSH HARFLAR IMLOSI

1. Kishilarning ismi, otasining ismi, familiyasi, taxallusi bosh harf bilan yoziladi: *Sobirov Zokirjon Shukurjonovich, Abdurauf Fitrat* kabi.

2. Mamlakatlar, shaharlar, qishloqlar, shaharchalar, daryo, dengiz, tog', tepa, adir nomlari ham bosh harf bilan yoziladi: *Hindiston, Muborak, Urgut, Tentaksoy, Qo'ng'irtog', Qashqadaryo, Qora dengiz* va hokazo.

3. Korxonalar, tashkilot, muassasa nomlari, adabiyot va san'at asarlari, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari, transport vositalarining nomlari bosh harf bilan yoziladi: *«Malika» firmasi, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni, «O'zqishloqxo'jmashholding» kompaniyasi, «Damas» avtomobili, Ko'kdumaloq kompressor stansiyasi, Xorazm chanqovbosti ichimliklar zavodi, Qizilqum fosforit kombinati, «Amudaryo» jurnali, «Shaytanat» asari* va hokazo.

4. Muhim tarixiy sanalar va bayramlar nomi bosh harf bilan yoziladi: *Mustaqillik kuni, Navro'z bayrami, Xotira kuni*.

5. Oliy darajadagi davlat tashkilotlari, xalqaro birlashmalar nomi bosh harf bilan yoziladi: *O'zbekiston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Raisi, Yevropa Ittifoqi Kengashi* kabi.

6. *Mudofaa vazirligi, Davlat test markazi, «Umid» jamg'armasi, Xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi* kabi tashkilotlar nomining birinchi harfi bosh harf bilan yoziladi.

7. Oliy darajadagi unvonlar va mukofotlar nomi tarkibidagi so'zlar har biri bosh harflar bilan yoziladi: *«O'zbekiston Qahramoni» unvoni, «Oltin Yulduz» medali*.

Shuningdek, «Sog‘lom avlod uchun» ordeni, «Shuhrat» medali singari mukofotlarning birinchi so‘zi bosh harf bilan yoziladi.

8. Har bir gap bosh harf bilan boshlanadi: *Har qanday intilish, izlanish, ijod xalq manfaatlariga xizmat qilsagina u qadrlidir.* (A. Oripov)

CHIZIQCHA BILAN YOZISH

1. Juft yoki takror so‘zlarning o‘rtasida chiziqcha ishlatiladi: *ota-ona, orzu-umid, kecha-kunduz, qing‘ir-qiyshiq; tog‘-tog‘, sekin-tez* kabi.

2. Juft so‘zlar orasida *-u, -yu* yuklamalari ishlatilsa, ular birinchi so‘zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *erta-yu kech, osh-u non, oy-u quyosh, bola-yu chaqa* kabi.

3. *Qop-qora, yam-yashil, to‘ppa-to‘g‘ri* kabi kuchaytirma sifatlar chiziqcha bilan yoziladi.

4. *Uyma-uy, oyma-oy, dam-badam* singari o‘rtasida *-ma* yoki *-ba* qo‘shimchalari kelgan so‘zlar chiziqcha bilan yoziladi.

5. *-mi, -gina (-kina,-qina), -oq (-yoq)* yuklamalaridan tashqari barcha affiks yuklamalar chiziqcha bilan yoziladi: *sen-chi, biz-a, keldi-da, ukasi-ku* kabi.

6. Tartib sonlar arab raqamlari bilan yozilsa, chiziqcha ishlatiladi: *26-uy, 6-xona, 2001-yil, 8-mart.*

Rim raqamlaridan so‘ng chiziqcha ishlatilmaydi: *XXI asr, X bob.*

KO‘CHIRISH QOIDALARI

1. Satrga sig‘may qolgan so‘zlar keyingi qatorga bo‘g‘in asosida ko‘chiriladi: *tad-birkor, tadbir-kor, kol-lej, ma‘-lum, ta‘-lim* kabi (tutuq belgisi birinchi bo‘g‘inda qoldiriladi).

2. So‘z boshida kelgan yolg‘iz unli hech vaqt yakka o‘zi qoldirilmaydi: *e‘-lon* emas *e‘lon*, *u-ka* emas *uka*, *mudofa-a* emas *mudo-faa* singari.

3. So‘z tarkibida ikki undosh yonma-yon kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko‘chiriladi: *dia-gramma, mono-grafi-ya, foto-grafiya* kabi.

4. *Sh, ch, ng* harflar birikmasi doim birgalikda yoziladi: *ko-shona, pu-chuq, de-ngiz* kabi.

5. Qisqartma so‘zlar, yil, oy, raqam bilan yozilgan sonlar keyingi qatorga ko‘chirilmaydi: *O‘zMU, ToshDPU, 2001, 19, XX* kabi.

6. *10-«A» sinf 26-uy, 100 gr, 25 sm, 10 mm* kabi ko‘rinishdagi birikmalar ham bir-biridan ajratilmaydi.